

**KİMYADAN TƏDRİS MATERIALININ ŞAĞIRDLƏR TƏRƏFİNDƏN
DƏRİNDƏN VƏ ŞÜURLU MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ BİLİK VƏ
BACARIQLARIN ÜMUMİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ
DƏRSLƏRİNİN ROLU**

A.Z.Məmmədova, A.P.Musayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Məqalədə təlimin əsas təşkilat forması olan dərslərin mahiyyəti, onun müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatına kimyaçı metodistlərin yanaşmaları, müasir kimya dərslərinin tiplərindən biri olan “Bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi” dərslərinin didaktik vəzifəsi, təşkilat metodikası barədə məlumat verilir və şagirdlərin kimyəvi bilik və bacarıqları sistem şəkilində təqdim edilir. Sonda orta məktəb kimya kursunun X sinfindən “Doymuş alifatik karbohidrogenlər (alkanlar və ya parafinlər)” tədris vahidinə aid şagirdlərin bilik və bacarıqlarının ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi şərh edilir.

Təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin əsas forması olan dərslər təlim prosesinin cədvəl üzrə müəyyən zaman fasiləsi ilə məhdudlaşan, bütün şagirdlər üçün məcburi olan bitkin bir hissəsidir. Müasir kimya dərslərində konkret təlim-tərbiyə vəzifələri yerinə yetirilir, şagirdlər bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, müəllimlərlə şagirdlərin, şagirdlərlə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi, müəllimin fasilitatorluğu (bələdçiliyi, istiqamətvericiliyi), şagirdlərin fəal idrak fəaliyyəti təmin edilir, onların müstəqil bilik qazanmaları üçün əlverişli təlim mühiti yaradılır.

Dərslərin, o cümlədən kimya dərslərinin təsnifatlaşdırılması əlamətlərinə metodistlər fərqli yanaşırlar. Həmin yanaşmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Tədris prosesinin əsas əlamətləri. Bu əlamətə görə dərsləri: giriş dərsi, şagirdlərin maddələrlə ilk tanışlıq dərsi, anlayışların yaradılması dərsi, məşqedicilik dərsi və s. kimi (tərəfdarları S.V.İvanov, İ.N.Borisov, Ə.Ö.Əbdürrəhimov və b.) təsnif edirlər.

- Dərslərin keçirilməsinin əsas üsulları. Buraya müxtəlif məşğələ növlərinə uyğun olaraq, tədris materialının müəllim tərəfindən şərh, şagirdlərin müstəqil işləri, seminar məşğələsi, kino dərsi, ekskursiya dərsi və s. aid edilir.

- Təhsilin məqsədi və ya əsas didaktik vəzifəsi. Bu əlamətə görə dərsləri yeni materialın öyrədilməsi, bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi və təkrar edilməsi, yoxlanılması və hesaba alınması və s. kimi tiplərə bölürlər. Bu təsnifatın tərəfdarları M.A.Danilov, V.P.Yesipov, S.Q.Şapovalenko, D.M.Kiryuşkin,

V.S.Polosin, M.M.Mehdizadə, B.Ə.Əhmədov, R.Y.Əliyev, N.Y.Kuznetsova, R.G.İvanova və başqa didaktlar və kimyaçı metodistlərdir [1].

Akademik M.İ.Mahmutov dərsləri məşğələnin ümumi pedaqoji məqsədinə, öyrənilən materialın xarakterinə və şagirdlərin təlim səviyyəsinə görə təsnifatını təklif edir [2]. Həmin təsnifata əsasən bütün dərslər dörd tipə bölünür:

1. Yeni materialın öyrənilməsi dərsi
2. Bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi dərsi
3. Kombinə edilmiş dərslər
4. Bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanılması və korreksiyası dərsi.

Digər bir metodiki ədəbiyyatda [3] dərslərin təsnifatı aşağıdakı kimi verilir:

• Yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsi (yeni materialın öyrənilməsi) dərsi

- Nəzəri biliklərin və bacarıqların təkmilləşdirilməsi və tətbiqi dərsi
- Biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsi
- Yoxlama və hesaba alınma dərsi
- Kombinə edilmiş (qarışıq) dərslər
- “Praktiki iş” dərsi

Kimya dərslərinin başqa bir təsnifatı aşağıdakı kimi verilir [4]:

- Yeni biliklərin öyrənilməsi dərsləri
- Yeni bacarıqların formalaşdırılması dərsləri
- Öyrənilənin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsləri
- Bilik bacarıqların yoxlanılması və korreksiyası dərsləri
- Bilik və bacarıqların praktiki tətbiqi dərsləri
- Kombinə edilmiş (qarışıq) dərslər.

Nəzərdən keçirilən təsnifatlarda verilən dərslərin tiplərində ümumillik vardır, onlar sayına və ifadə formalarına görə biri-birindən fərqlənirlər. Mahiyyət etibarilə bütün dərslər tiplərində təlim-tərbiyə prosesinin əsas komponentləri əhatə olunur.

Metodistlərin tədqiqatlarının təhlilinə əsasən müasir təhsil üçün kimya kursunda qarşıya qoyulan didaktik məqsəddən və təlim materialının məzmunundan asılı olaraq dərslər aşağıdakı beş tipini məqsədəuyğun hesab etmək olar [5]:

1. Yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsi (yeni bilik verən) dərsləri
2. Bilik bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi (biliklərin möhkəmləndirilməsi) dərsləri
3. Bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsləri
4. Bilik və bacarıqların səviyyələrinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi dərsləri
5. Kombinə edilmiş (qarışıq) dərslər.

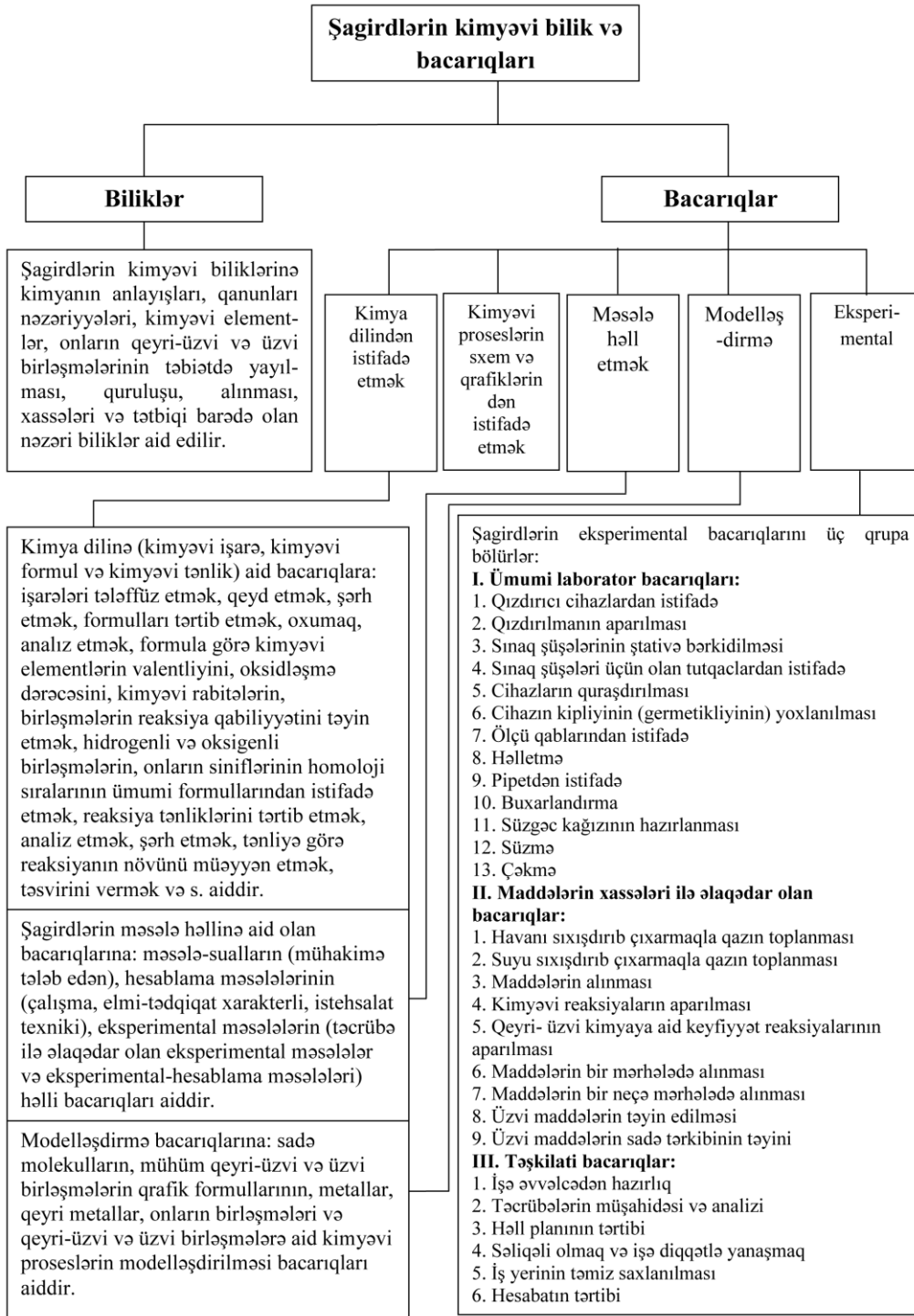
Təqdim edilən məqalə hazırda kimya fənni kurikulumunun standartlarının reallaşdırılmasını təmin edən “Bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi” dərslərinin aparılması metodikasına həsr olunmuşdur.

Metodistlərin təklif etdikləri bu dərslər tipində yalnız biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsindən söhbət gedir. Lakin, hesab edirik ki, müasir təlimdə şagirdlərin müstəqil bilik qazanmaları və həmin biliklərin bacarıqlara çevrilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulduğu üçün dərslər “Bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi” kimi adlandırmaq məqsəduyğun olardı. Digər fənlərlə yanaşı kimya fənni kurikulumunda da standartlarda öz əksini tapan məzmun və fəaliyyət alt standartlarda məzmun üzrə biliyin kateqoriyaları, fəaliyyət üzrə isə bacarığın xüsusiyyətləri baxımından konkretləşdirilir ki, bunlar da təlim məqsədlərinin müəyyən olunmasına şərait yaradır [6].

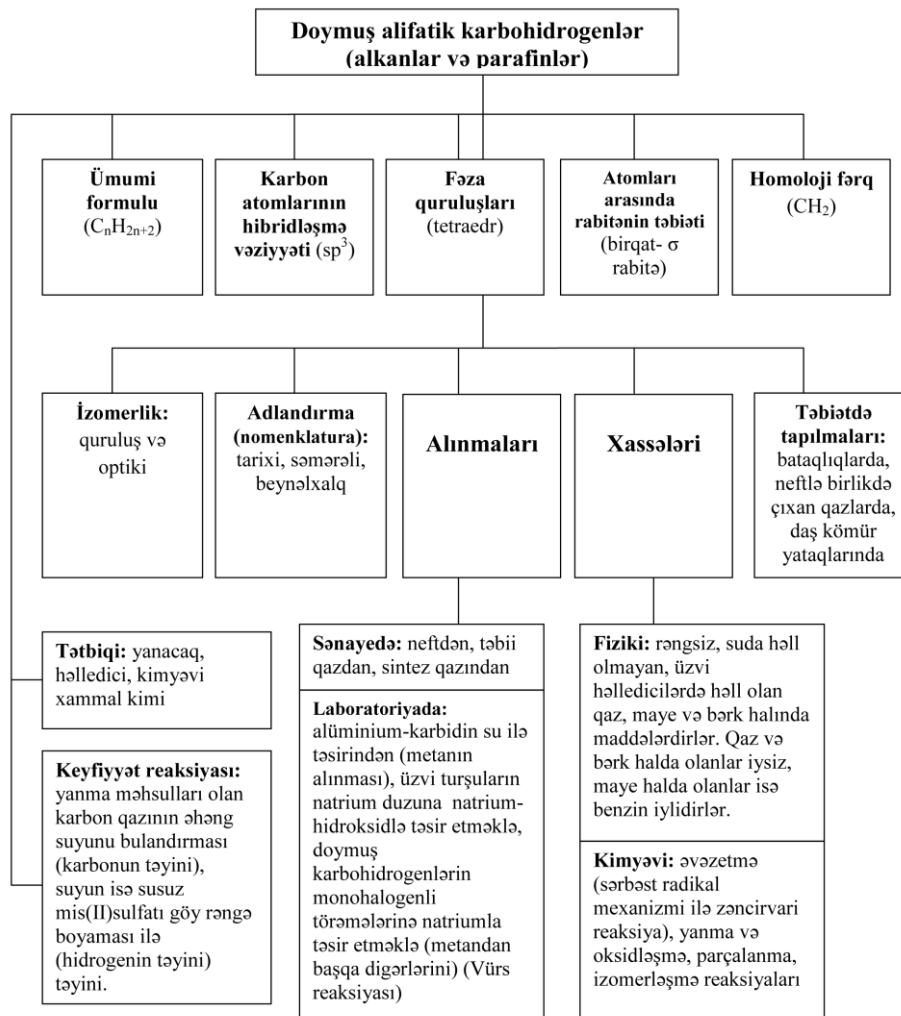
Kimyadan bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərslərinin didaktik vəzifəsi – mövzu və bölmələr (tədris vahidləri) üzrə materialı təkrar etmək, ümumiləşdirmək, nəzəri bilikləri və bacarıqları sistemə salmaqdır. Belə dərslərin əsas əlaməti yeni materialın öyrənilməsidən yox, şagirdlərin dərslər, sorğu kitabları və digər vəsaitlər üzərində müstəqil işinin təşkili, hesablama və eksperimental məsələ həlli etmək, təcrübə aparmaqdan ibarətdir. Bu tip dərslərin keçirilməsi müxtəlif şəkildə aparıla bilər. Lakin əsasən müəllimin giriş sözü ilə başlayır və əvvəlcədən hazırlanmış plan üzrə davam etdirilir. Şagirdlərin əvvəlcədən onlara verilmiş mövzu və ya tədris vahidini əhatə edən suallara aid cavabları, yaxud müəllimin bir şagirdə tapşıracağı məruzəsinin təqdimatı dinlənilir [1,3,7].

Məqsəddən asılı olaraq, belə dərslərdə mövzu və tədris vahidləri üzrə bilik və bacarıqlar ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir. Dərslərin gedişində şagirdlərin yarımillik, illik materiala aid olan bilik və bacarıqları yoxlanıla və qiymətləndirilə bilər. Ümumiləşdirici dərsləri sinifdən kənar məşğələlərdə şagirdlərin müəyyən mövzulara aid hazırladıqları təqdimat əsasında da təşkil etmək olar. İstər ənənəvi, istərsə də mövcud kimya proqramında (kurikulumunda) ümumiləşdirici dərslərə xüsusi saat ayrılması nəzərdə tutulur. Kimya müəllimi istər hər bir mövzuya aid dərslərdə, istərsə də tədris vahidlərinin axırında keçilən materiallara aid ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə apara bilər. Ümumiləşdirici dərslər həm müəllimin, həm də şagirdin hazırladığı sxemlər və modellərdən istifadə etməklə, kimyəvi təcrübələr aparmaq və məsələ həll etdirməklə təşkil oluna bilər.

Şagirdlərin kimyəvi bilik və bacarıqlarını aşağıdakı sxemdəki kimi qruplaşdırmaq olar.

Deyilənlərə bir daha aydınlıq gətirmək üçün X sinif kimya kursundan “Doymuş alifatik karbohidrogenlər (alkanlar və ya parafinlər)” tədris vahidinə aid bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsinin təşkili və keçirilməsini təqdim edirik [8]. Bu dərsin təşkil və keçirilməsi üçün müəllim əvvəlcədən şagirdləri bir neçə qrupa bölüb, onlara tədris vahidinə aid sualları cavablandırmaq, reaksiya tənliklərini tərtib etmək, həmin reaksiyalara aid mümkün olan sadə təcrübələri aparmaq üçün avadanlıq və reaktivləri müəyyənləşdirmək, məsələ həll etmək və modellər hazırlamaq kimi fərqli tapşırıqlar verir. Şagirdlərə verilən suallar, tapşırıqlar və onların cavablarının aşağıdakı sxemdəki kimi ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Dərs vaxtı hər bir qrup öz tapşırığını təqdim edir və müəllimin rəhbərliyi ilə bir neçə sadə təcrübə aparılır. Sonda müəllim ümumiləşdirmə aparır, şagirdlərin nöqsanları olarsa onları düzəldir və dərsi yekunlaşdırır.

Doymuş alifatik karbohidrogenlərə aid tədris vahidi üzrə şagirdlərdə aşağıdakı bilik və bacarıqlar ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir:

Şagird:

Bilir:

- doymuş alifatik karbohidrogenlərin keyfiyyət və kəmiyyət tərkibini
- ümumi formulunu;
- karbon atomlarının hibridləşmə vəziyyətini və karbohidrogen molekulunun fəza quruluşunu, atomları arasında rabitənin təbiətini;
- izomerlik və nomenklaturasını;
- təbiətdə tapılması və alınması üsullarını;
- fiziki və kimyəvi xassələrini, tətbiqini.

Bacarıq:

- doymuş alifatik karbohidrogenlərin elektron və qrafik formullarını tərtib etməyi;
- izomerlərini yazmağı və adlandırmağı;
- doymuş alifatik karbohidrogenlərin alınması və kimyəvi xassələrinə aid reaksiya tənliliklərini tərtib etməyi, təcrübələr aparmağı;
- alifatik karbohidrogenlərin tərkibinə, quruluşuna, onlara aid olan reaksiya tənliliklərinə əsasən hesablamalar aparmağı;
- doymuş alifatik karbohidrogenlərin quruluşunu və onlara aid kimyəvi prosesləri modelləşdirməyi;
- doymuş alifatik karbohidrogenlərin tətbiqinə dair layihələr hazırlamağı və təqdimat etməyi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. R.Y. Əliyev, Ə.T. Əzizov. Kimyanın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, 2006
2. M.İ. Махмутов. Современный урок. М.,1984
3. Космодемьянская С.С., Гильманшина С.И. Методика обучения химии. Казан 2011, 135 с.
4. Э.Ф. Матвеева. Методика преподавания химии (инновационный курс). Астрахань 2015.
5. A.Z.Məmmədova. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. Bakı, ADPU, 2016, 392 s..
6. Н.Е. Кузнецова и др. Методике преподавание химии. Москва ,1984.
7. M.M. Abbasov, A.H. Əliyev, M.S. Fərgəsov, V.S. Əliyev. Ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VII-XI siniflər üçün) "Kimya məktəbdə jurnalı" 2-3 (46-47) 2014, s. 4-148.
8. V.M.Abbasov, A.Məhərrəmov, M.M.Abbasov və b. Kimya, 10-cu sinif üçün dərslik, Bakı, "Aspoliqraf", 2009, 112 s.

A.З.Мамедова, А.П.Мусаева

Роль уроков системизации и обобщения знаний и умений в глубоком и сознательном освоении учащимися материала по обучении химии

РЕЗЮМЕ

В статье передается информация о сути урока, как основной формы организации, подходах химиков-методистов к классификации по его разным признакам, дидактической обязанности и методике организации одного из видов современных уроков химии «Обобщение и системизация знаний и умений» и представляется система химических знаний и умений учащихся. В конце излагается обобщение и системизация знаний и умений учащихся об учебной единице «Насыщенные алифатические углеводороды (алканы или парафины)» из X класса химического курса средней школы.

A.Z.Mammadova, A.P.Musayeva

The role of lessons in the systematization and generalization of knowledge and skills in the profound and conscious development of students in the material for teaching chemistry

SUMMARY

The article conveys information about the essence of the lesson as the main form of organization, the approaches of chemists-methodologists to the classification according to its different attributes, the didactic duties and methods of organizing one of the types of modern chemistry lessons "Generalization and the systematization of knowledge and skills" and represents a system of chemical knowledge and skills students. Finally, a generalization and systematization of students' knowledge and skills about the training unit "Saturated aliphatic hydrocarbons (alkanes or paraffins)" from the X class of the chemical course of the secondary school is presented.

Açar sözlər: dərs, tədris prosesi, didaktik məqsəd, bilik, bacarıq, alifatik karbohidrogenlər, izomerlik, ümumi formul, hibridləşmə, nomenklatura.

Ключевые слова: урок, процесс обучения, дидактическая цель, знание, умение, алифатические углеводороды, изомерия, общая формула, гибридизация, номенклатура.

Key words: lesson, learning process, didactic goal, knowledge, skill, aliphatic hydrocarbons, isomerism, general formula, hybridization, nomenclature.